

»Najbrž je bolna,« je še dejala Jamnica odsotno, »pošlji po zdravnika...«

Ana je dvignila otroka, mu potipala čelo. Saj nima vročine, je pomislila. Samo zaspana je, zjutraj je zgodaj vstala. Včeraj sem ji kupila medvedka, pa ni mogla dočakati zore, da bi se spet igrala z njim. Marinka je naslonila glavo na njeno rame.

Ana je pobrala še medvedka, ki se je Marinki izmuznil iz rok, ko je zaspala, nato pa pogledala Jamnico in vprašala:

»Naj vas potegnem v sobo? Hladno je že na balkonu...«

»Počakala bom na Malč,« je rekla Jamnica.

Ana je vedela, da bi bila zdaj vsaka beseda odveč. Obrnila se je in stopila na stopnice. Tam se je še enkrat ozrla. Jamnica je srepo gledala predse, mrak ji je legal na redke lase, obrisi njene postave so se mehko razlezli, spodaj v mestu so prižigali luči.

(Konec prihodnjic)

O BRAZI

PETER DONAT

1

21. avgusta tega leta je prineslo *Delo* osmrtnico, datirano z 20. avgustom, da je doživel *Miran Deržaj*, publicist v pokoju. Osmrtnice le redkokdaj berem in tudi to sem spregledal. Šele kak teden pozneje me je opozoril Ivan Mrak, da je umrl ta najin dolgoletni prijatelj, ki je bil med dvema vojnama s psevdonomom *Peter Donat* znan in cenjen zlasti med intelektualci, posebej še čitatelji *Modre ptice*, kjer je objavil vrsto novel, esejev, zapiskov in prevodov. Sodeloval pa je tudi v »*Sodobnosti*«, »*Ljubljanskem zvonu*« in drugih revijah.

Mislím, da sem še študiral na univerzi, ko se mi je na tivolski promenadi priključil mlad, visok in bledoličen fant s podolgovatim obrazom in s svetlimi očmi in lasmi in se mi predstavil za Mirana Deržaja. Ugotovila sva, da je šest let mlajši od mene — rojen je bil leta 1909 — in za svoja leta se mi je zdel telesno in duševno nenavadno razvit. Imel je navado, da je stavljaj vprašanja in sam nanja odgovarjal, ne da bi sobesednika pustil do besede. Tak način pogovora je zlasti za mladega človeka, ki bi hotel tudi sam kakšno povedati, težka preizkušnja potrpežljivosti. Toda Miran Deržaj je znal govoriti tako zanimivo, tako lucidno in pri tem paradoksalno, da si ga moral hočeš nočeš poslušati.

Bilo je to v tistih časih po prvi svetovni vojni, ko se nam je mladim ljudem zdelo, da je *biti genialen*, pa če smo ali nismo poznali Weiningerja, *dolžnost*. V dobi, ko je šel Klement Jug iz podobnega imperativa iskat tragično

smrt v planine. V dobi, ko so nam bila imena Napoleon, Nietzsche, Wagner, Dostojevski, Strindberg ali Spengler vsak dan na jeziku. V dobi, ko je umrl Lenin, potem ko je porušil stari svet in zabil temelje novemu in so se v Kremlju bojevali za njegovo dediščino. V dobi, ko je na drugi strani Jadrana skušal Mussolini s paradami in bombastičnimi govori pritrobentati stari rimski imperij iz davno zarastlega groba. V dobi, ko se je bil komaj polegal vihar, ki so ga v naši javnosti razpihali samozavestni nastopi Človeka z bombami.

Tiste dni sem iztaknil v Filozofskem seminarju na Univerzi zanimivo knjigo: *C. G. Jung: Psychologische Typen*. V njej je avtor kot gradivo priobčil v celoti in v francoskem originalu značilno novelo mladega Napoleona, ki je imela naslov »Prerokova maska«, v kateri se vrže vodja neke islamske sekte fanatikov v živo apno, ki ga razje, da bi zbudil po smrti pri svojih pristaših vero, da je šel živ v nebesa, kot je bil napovedal. In na koncu vzklikne mladi Napoleon: »Tolikšna je strast, da bi se nekdo proslavil!«

Povedal sem zgodbo svojemu mlademu prijatelju in Miran Deržaj je bil nad njo navdušen. Moral sem mu posoditi knjigo za nekaj dni in čez nekaj tednov sem bral v svoje nemalo začudenje v nekem dnevniku, če se ne motim, je bil to »Jugoslovan«, kot feljton: *Napoleon Bonaparte — Miran Deržaj: Prerokova maska*. Mislim, da je bil to prvi objavljeni spis oziroma prevod tega mladega fanta, ki se je takrat podpisal še s svojim pravim imenom.

Kazal mi je odslej rokopise svojih prvencev. Med temi mi je ostala v spominu kratka zgodba z naslovom »Napoleon vodnjaka«. Vsebina: deček — samotar se umakne pred hrupnimi vrstniki k vodnjaku na nekem vrtu, in ko ga hočejo tudi od tam prepoditi oziroma se tudi sami tam vgnezditi, brani deček kotiček svojih samotnih misli do zadnje skrajnosti.

Deržajeva pisava je bila — takrat še ni pisal na stroj —, dejal bi, nekoliko shicoidna. Črke so bile velike, nekoliko okorne in besede in vrstice so se držale skupaj, tako da si jih težko ločil. Poleg tega je veliko črtal, popravljaj in pripisoval, tako da ni bilo čitanje njegovih rokopisov ravno zabava. In vendar je bil njegov rokopis, če si se mu privadil, začuda jasen. Čutil si skozi črtanje, popravljanje in pripisovanje siloviti napor, ki je bil avtorju potreben, da je snov kompozicijsko in stilistično obvladal. Toda stavki so bili v končni redakciji zaključeni in jasno formulirani.

Kako je Deržaj zaključil šole, mi ni bilo nikoli prav jasno. Toda od leta do leta — bil sem medtem v Parizu in pri vojaki — sem s strmenjem opazoval, kako je njegovo znanje naraščalo in se vsestransko širilo. Nemščino in francoščino je menda obvladal še iz šole. Kdaj se je naučil angleščine, ne vem; vem pa, da jo je zelo dobro obvladal. Obvladal je tudi špansko, italijansko in menda še kak nordijski jezik. Vem, da se je učil tudi arabščine, ne morem pa presoditi, koliko je v njej napredoval. Prijatelj mi je povedal, da ga je videl celo s kitajsko slovnico v roki. Njegova razgledanost je bila naravnost fenomenalna.

Kot *Peter Donat* je nastopil Miran Deržaj prvič v četrtem letniku *Modre ptice* (1952 — 1953), in sicer z novelama *Estera* in *Konec Petra Marenclja* in z recenzijo Zweigove Marije Antoinette v prevodu Frana Albrehta. Privzem tako značilnega in posrečenega psevdonima, pod katerim ga je odslej spoznala in priznavala slovenska javnost, kaže na močan preobrat v avtorju, ki je po mnogih letih tavanja in iskanja lastnega žanra in stila končno našel samega

sebe. Zrasel je v samozavesti in se v nekaj letih razvil v enega od naših najboljših esejistov med obema vojnama.

Zasluga, da se je formiral tako izrazit, svojevrsten in izviren literat, kakršen je Peter Donat, gre v veliki meri za mlade, rastoče talente izredno tenkoslušnemu in v literarnih zadevah intuitivnemu uredniku *Modre ptice*, Janezu Žagarju. Skoraj ni minil dan, da se ne bi bili takratni sotrudniki te revije znašli v prijateljski, vendar kdaj tudi burno polemični diskusiji z njenim urednikom, navadno v kavarni, sicer pa kjerkoli — ali v uredništvu, na privatnih domovih ali sprehodih. Peter Donat, Filip Kalan, Miško Kranjec, Jože Kranjc, Bogomir Magajna, Josip Vidmar, Milena Mohoričeva, Stanko Leben in še cela vrsta pisateljev in pisateljic, esejistov, kritikov in literatov je sodelovala v teh diskusijah, iz katerih je prejemale pobude in ideje za novo ustvarjalno delo. K tej razgledanosti in širini je znaten del prispeval Peter Donat, čigar obzorje, zlasti še po daljšem bivanju v Londonu, se je od leta do leta bolj širilo in izpopolnjevalo.

Tako bomo že v petem letniku *Modre ptice* zasledili poleg novele »Srečka« še celo vrsto esejev, člankov in prevodov, ki jih je priobčil Peter Donat. *Pacifiške refleksije* obravnavajo takratno vrenje na Daljnem Vzhodu; dalje so tu članki kakor »Oswald Spengler in njegovo zadnje delo«, »André Gide izjavlja«, »Žurnalizem v Sovjetski Rusiji«, »Romain Rolland k zgodovini evropske glasbe«, »Kako živi sovjetski pisatelj«, »Schopenhauer in psihoanaliza«, »Stefan George«, »Paul Morand o detektivskem romanu«, »Huxley o Lawrenceu«, »Norveška drama«, »Sinclair Lewis«, »Hamlet in Zarathustra« itd. itd.

V nadaljnjih letnikih, v katerih je bilo objavljenih tudi nekaj njegovih izvirnih novel (»Konec pravljice«, »Refleksije samomorilca«, »Iz dnevnika sramežljivega človeka«), se je ta Donatova esejistična in publicistična dejavnost še stopnjevala. Že sami naslovi povedo, kako široko razgledan je bil avtor teh esejev, člankov in informativnihotic. Vendar se mi zdi važno podčrtati pri vsej tej dejavnosti Petra Donata še neko njegovo posebno zaslugo — namreč malone ponovno odkritje našega izvirnega esejista in pisatelja *Janka Lavrina*, ki je ves čas med vojnama deloval v anglosaškem območju kot profesor za rusko literaturo in jezik v Nottinghamu. Peter Donat je postal iz nekakšne psihične afinitete njegov zvesti prevajalec in tolmač in drznil bi si zapisati, da gre predvsem njemu zasluga, da nam je zopet pridobil in prisvojil tega znamenitega rojaka. Od sedmega letnika *Modre ptice* naprej skoraj ni bilo številke, v kateri ne bi bil Peter Donat prispeval kak prevod iz Lavrinovih esejev, odlomke iz njegovih knjig ali prevod kake njegove novele. Prevedel je tudi znano Lavrinovo knjigo »Dostojevski, Tolstoj, Nietzsche«.

Toda Peter Donat je bil vse preveč izvirna osebnost, da bi bil mogel biti samo prevajalec, interpret in posredovalec pa čeprav tako nenavadnega in sebi tako sorodnega duha, kakršen je Janko Lavrin. Bil je tudi njegov kritik. Tako je na primer v *Modri ptici* (VI. letnik) sam prevedel Lavrinov esej o Oskarju Wildu, v »Sodobnosti« (III. letnik) pa je kritično pretresel njegovo knjigo, iz katere je bil povzet ta esej, v študiji *Marginalije k Lavrinovim »Aspects of Modernism.«* Ta kritika je izredno zgoščena in kratka in iz nje povzemam odlomek, ki je značilen za stil in kritično misel Petra Donata:

»... Z brezobzirnostjo kirurga, ki se po dolgem naporu prikoplje do mojstrske, toda za bolnika pogubonosne diagnoze, pošilja Lavrin junake svojih esejev tja, kamor po njegovi naknadno skonstruirani dilemi že v naprej spa-

dajo, to je Wildeja v ječo, Nietzscheja v blaznost, Rimbaudja v literarni molk, Weiningerja in Jesenina v nič manj neizogibni samomor, itd. itd. Vsi se prej ali slej ujamejo v njegove, z vso literarno hiperkulturo spletene mreže...« (str. 574/575). Te Donatove marginalije so duhovit zagovor Wilda, kateremu se je čutil sam sorodnega, nasproti svojemu uglednemu starejšemu prijatelju in, če sem prav poučen, tudi oddaljenemu sorodniku Janku Lavrinu.

2

»Ves onemogel in komaj še živ se je privlekel Peter do doma ter se tam izmučen do smrti zgrudil v nezavest, iz katere se je prebudil v dokaj nov svet. Že naslednji dan so ga odpeljali v blaznico, proč od tega sveta revolucionarnih idej, razrednih bojev, boemov in lažnih buržujev. Nedavno sem ga obiskal. Do skrajnosti je spet prevzel od svoje stare fiksne ideje in povsod vidi le svojega sovražnika, večno preganjajočega in rogačočega se kapitalista, s katerim še vedno bije svoj neizbojevani boj. Pred kratkim se je njegova bolezen sicer nekoliko izboljšala in zdravniki so bili pripravljeni izpustiti ga pod pogojem, če ga hoče kdo hraniti in skrbeti za njegovo duševno zdravje. Ker se ni nihče javil, je naš Peter moral ostati v blaznici in njegova blaznost se tako le še stopnjuje. Usmili se ga sam Bog!«

Kdor bo prebral zgornje vrstice in mu je tragična usoda Petra Donata količkaj znana, da se je moral namreč tik pred izbruhom druge svetovne vojne tudi sam zateči v umobolnico, iz katere se ni več za stalno vrnil, si gotovo ne bo mislil, da je gornje vrstice zapisal Peter Donat sam. V resnici je to zaključni odstavek njegove novele »Konec Petra Marenclja«, ki je ena od njegovih prvih in je bila objavljena v IV. letniku Modre ptice (1952 — 1953).

Donat je s to novelo napisal nekakšno tragigrotesko. V njej stoji še nad usodo svojega junaka, s katerim pa se močno identificira. Z makabrnim humorjem pleše nad prepadom, v katerega porine svojega junaka in v katerega se bo tudi sam pozneje zvrnil. Večen humorist in burkež nad samim seboj in nad svojo usodo si je v tej noveli Donat kot v nekakšni predslutnji sam napisal svoj epitaf.

Peter Donat je bil razborit in luciden um, ki je rad bril norca iz samega sebe in se svoje nemajhne obremenjenosti sam jasno in do potankosti zavedal. Imel je, kot se pravi, že iz rane mladosti »aristokratski kompleks«, se sam počutil kot nekakšen »literarni lord« po vzgledu Byrona ali Oscarja Wilda, a se pri tem iz tega kompleksa sam norčeval, čeprav se ga nikoli ni mogel otresti. Imel se je neprestano pod umsko kontrolo in v dobi svoje največje literarne dejavnosti in svojega najvišjega literarnega vzpona je bil v vsakem pogledu mož na mestu, s katerim je bilo užitek poseči v pogovor. V svojih ne številnih novelah je stilistično dognano slikal moške in ženske like in tipe, ki so bili vsi bolj ali manj apartni in čudaški. Skoraj vsi so se ob koncu zatekli v blaznost ali samomor. Toda kolikšna lucidnost introspekcije je bila v teh junakih! Nič novega ne povem, če trdim, da si je Donat s svojo izvirno literarno produkcijo sam izpisoval svoje komplekse iz duše. Kot vsak resničen umetnik je bil za ljudi in za dogajanja svoje dobe neskončno občutljiv in dojemljiv. Kjer koli na svetu se je kaj posebno zgodilo, je to tako bujno sam doživljal, kakor da bi bil v vsem sam prizadet in pri vsem tudi sam udeležen.

Večkrat je bilo že ugotovljeno, da doživljajo strah predvsem ljudje, ki so obdarjeni z močno fantazijo in z izredno življivostjo. Ko so se začeli črtati

obrisi bodoče druge svetovne vojne na obzorju, je začel Peter Donat zapadati v umsko krizo. Sam vase osredotočen si je začel umišljati celo vrsto možnih in nemožnih preganjalcev, in to iz vseh takrat v Evropi delujočih taborov. Njegovi prijatelji smo se začeli resno bati za njegovo duševno ravnovesje, čeprav je bila doslej njegova umska lucidnost vselej zmagala nad temnimi pošastmi in prividi, ki so latentno prežali na dnu njegove osebnosti.

Vendar je tisti, ki je Donata videl pri njegovem delu, le še upal, da bo s svojo ostro razumsko samokontrolo zmagal nad temnimi silami v samem sebi. Naravnost presunilo ga je, mi je večkrat dejal urednik Modre ptice, kadar je gledal Donata, kako je v kavarni po ure in ure sedel nad svojimi rokopisi in jih predeloval in popravljaj. Takrat si je bil že mogel omisliti pisalni stroj in je prihajal v kavarno z že na grobo izdelanimi rokopisi. Ti so bili natipkani na finem, skoraj prozornem papirju, in kadar Donat s kakšno besedo ni bil zadovoljen, jo je s peresom izčrtal do nevidnosti in potem z napol tiskanimi črkami nad njo napisal boljše. Bil je izredno tankovesten pisatelj in stilist, ki je oboževal Stendhala in zlasti Prousta, od katerega je pozneje, v umobolnici, prevedel prvi dve knjigi njegovega dela »A la recherche du temps perdu«.

Toda naše upanje, da bi Donat s svojo lucidnostjo premagal temne sence, ki so silile iz dna njegove notranjosti v zavest, se ni izpolnilo. Čim bolj se je bližala vojna vihra naši državi, tem huje so pritiskali strahovi na površje njegove zavesti. In končno, ko že ni bilo videti več nobene možnosti, da bi nas vojni metež obšel, se je Peter Donat zatekel tja, kamor je prej pošiljal junake svojih spisov kot svoje substitute.

Peter Donat je bil zanimiv tako kot pisatelj kakor kot človek. Živel je z obema nogama v svoji dobi, ki je postala strašna za ves svet. Nič človeškega mu ni bilo tuje: niti pogum niti strah. V svojih polemičnih člankih, v svojih orisih likov in tipov svoje dobe je pokazal viteško bojevitost. Njegova fantazija mu je čarala v zavest vse strahotne možnosti, ki so se utegnile zgrniti nad nas. Obremenjen s kompleksi, katere je bil toliko let uspešno identificiral in pobijal, je končno spričo svoje živahne življivosti v vse možnosti in nemožnosti pred njimi kapituliral.

Donat je bil, kot sem dejal, v pravem in najboljšem pomenu besede literat. Literatura mu je pomenila vse: vsakdanji kruh, manifestacijo lastne osebnosti in zdravilo, ki mu je nudilo možnost za izreagiranje nevarnih usedlin v njegovi notranjosti. Ustvarjal je s pobožnostjo vernika in mučenika. Ta stendhaljanec in proustijanec je bil sam kakor oživel lik iz del teh dveh francoskih pisateljev. Po svojih zunanjih manifestacijah je bil byronjanski romantik in anatolefranceovski skeptik in humorist, v globini svoje notranjosti pa težak melanholik. Kot stilist je nagibal h klasični preciznosti in zgoščenosti. Karakterološko je predstavljal astenično atletoidni tip s k temu tipu ustrežajočo shicoidno psihiko, ki ji je končno, pod pritiskom težkih zgodovinskih perspektiv, njegov lucidni um podlegel. Njegove izvirne in stilistično dognane novele, pa tudi njegovi duhoviti, briljantno napisani eseji kličejo po založniku.

Vladimir Bartol